

ВИЯВ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Вікторія РИГОВАНОВА (Горлівка, Україна)

У статті розглянуто українську ментальність у лінгвокультурологічному аспекті. Визначено та проаналізовано основні риси української ментальності. Особливу увагу приділено аксіологічним змінам в українському мово мисленні, що, на думку автора, є важливим не тільки для лінгвістичних досліджень, а й для історичного вибору моделі соціо-економічної модернізації та само ідентифікації нації.

The article is devoted to the research of the Ukrainian mentality on a lingua-cultural background. The analysis of the basic features of the national mentality is submitted. The particular attention to the mental and value shift in the modern Ukrainian world-view is paid, that, as the author has it, play the great role not only for linguistic analyses, but for the historical choice of a mode of socio-economic modernization and self-identity.

Сучасна лінгвістика внаслідок методологічних переворотів, наукових революцій попереднього ХХ століття являє собою поєднання різних методологій і наукових парадигм, що характеризується розширенням сфери мовознавчих досліджень за рахунок створення інтегративних лінгвістичних дисциплін, експансією до лінгвістики теоретичного потенціалу різних галузей науки. Результатом таких змін є перетворення мовознавства на макронауку, яка прагне до всеєдності цілісного знання, глобалізації наукових пошуків, проривом лінгвістики за власні межі. Залучення до дослідження такого поліфонічного феномена, яким є мова, різних методів пізнання та світоглядних позицій представників інших галузей науки дозволяє осмислити мову інтенсивно на противагу екстенсивному шляху аналізу, який характеризується руйнацією попередніх методологічних засад і революційне становлення інших.

Пріоритетним у сучасному парадигмальному просторі лінгвістики є дослідження мови як знаряддя комунікації опосередковане когнітивними операціями свідомості. Із зазначеними пізнавальними домінантами (комунікація, когніція, концептуалізація) поєднується актуальний і не менш вагомий дослідницький принцип етноцентризму, що «передбачає розгляд мови як конвенційної символічної системи, яка фіксує риси характеру, ментальності та культури певного етносу, його світогляд, систему етичних й естетичних цінностей, норм поведінки, традицій, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань, забобонів тощо» [3: 45]. Згідно з етноцентризмом мова є кодовою системою інтеріоризації світу представниками певного етносу, їхнього внутрішнього рефлексивного досвіду, і кожне нове покоління засвоює разом із мовою й національно-специфічний спосіб категоризації та концептуалізації.

Вияву особливостей української ментальності засобами прислів'їв та приказок і присвячене наше дослідження. Досягнення мети стає можливим за умови розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати основні погляди на поняття «ментальність»; 2) визначити основні риси української ментальності; 3) простежити аксіологічну зміну в українській ментальності, виявлену на матеріалі прислів'їв та приказок.

Динамічні перетворення науково-світоглядних позицій в мовознавстві є лише рефлексією загальних змін на межі ХХ–ХХІ століть у духовному житті людства. Семантичний обсяг останнього наповнюється різними значеннями: від етносоціальних, групових і колективних світоглядних орієнтацій до особливостей особистісного світосприйняття, зумовлених психічним складом членів певної соціальної верстви; від раціональних способів мислення людей до емоційного переживання ними буття; від стереотипних норм поведінки до найвищих рівнів прояву духовної свободи людини. Така ситуація потребує виокремлення чітко визначеного поняття, здатного виявляти онтологічну підставу для поєднання різних аспектів духовної діяльності. Таким поняття є ментальність, яке актуалізує соціально-філософський аспект дослідження змін у світосприйнятті людини та способи їх відтворення у досвіді людської свідомості. У цьому аспекті світоглядно-методологічний потенціал ментальності дозволяє простежувати механізми самозбереження національно-етнічних надбань в умовах постійних змін, що характеризують сучасне суспільство, зокрема українське. Тому пошук і аналіз національно маркованих ознак стає актуальним не тільки в лінгвістиці, але й для історико-культурного та етнічного розвитку. В аспекті духовно-практичної діяльності ментальність є однією з визначальних характеристик

мислення, що виконує формальну функцію упорядкування та вияву специфічних особливостей світосприйняття нації або народу.

Проблема ментальності сьогодні викликає посилений інтерес, але, не зважаючи на численні студії та наукові розвідки, належить до тих метамовних одиниць, зміст і статус яких дуже важко визначити. Науковці прагнуть частіше пояснити різні значення цього поняття, ніж логічно обґрунтувати як категорію. Тому поняття «ментальність» у різні часи розуміли як суперечливу цілісність картини світу, як дорефлекторний шар мислення, як колективне несвідоме, як глобальний, всеохоплюючий ефір культури тощо [1: 4]. В українському науковому просторі поняття «ментальність» постало предметом вивчення лише в останні десятиріччя, хоча психологічний склад українського етносу, дух народу, національний характер та інші сумісні з ментальністю проблеми перебували у фокусі уваги багатьох українських мислителів: Д. Антоновича, Г. Ващенко, М. Костомарова, П. Куліша, Ю. Липи, О. Потебні, Д. Чижевського та ін.

Зважаючи на досвід аналізу, розуміння ментальності в системі гуманітарного знання можна зробити висновок про стійкий міждисциплінарний зв'язок психології, соціології, етнології, семіотики, культурології, історії та лінгвістики у дослідженні цього поняття.

В основі ментальності перебувають позаіндивідуальні аспекти особистості, оскільки перша передбачає реконструкцію духовного світу людей, певної спільноти, об'єднаної природно, соціально та духовно. Світоглядна ментальність наче об'єднує в собі потік психічних образів і уявлень, що притаманні не окремим індивідам, а саме духовним спільнотам у процесі створення власної «картини світу». За влучним висловом В. Буяшенко: «Ментальність – парадигма співбуття» [цит. 1: 6]. Так, ментальні норми спочатку відпрацьовуються у процесі свідомої адаптації індивіда до зовнішніх умов, але для того, щоб та чи інша реакція людини стала «ментальною», вона повинна пройти тривалий шлях від когнітивного прийому, що багаторазово повторюється, через його легітимізацію, через перетворення його в норму реакції, у стереотип, у звичку свідомості – до спадкового, закріпленої інформації про «нормальне» для певного етносу світобачення. Саме прислів'я та приказки, які належать до антропоуніверсальних мовних одиниць, репрезентують колективний досвід і моделюють стереотипи поведінки.

Серед основних рис української ментальності необхідно назвати працьовитість. Народна мудрість наголошує на людиноствірній функції праці, її необхідності для формування людської особистості: *Щоб лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати. Без діла жить – тільки небо коптить. Не дивись на чоловіка, а на його діло. Праця чоловіка годує, а лінь марнує.* Водночас утверджується висока моральна цінність будь-якого виду чесної праці людини: *Зароблена копійка краща за крадений карбованець. Трудова копійка годує довіку. Краще своє латане, ніж чуже хапане.*

Однак зазначимо, що ставлення до праці в українського народу набуло подвійного ставлення, оскільки народом підкреслюється невідповідність праці і її результатів: *Роби, роби, а їсти нема що. Працюю як коняка, а їж, як собака. Шилом моря не нагрієш – від тяжкої роботи не розбагатієш.* У такому ставленні можна вбачати соціальний фаталізм, тобто віру в автоматичність історичного процесу, соціальної диференціації тощо. Наслідком цього є втеча в малі групи, сім'ю, утримання від участі у вирішенні важливих соціально-політичних проблем.

Помічено й різні мотивації до праці – ціннісно-смыслову та матеріально-прагматичну: *Коли є до чого жагота, то кипить в руках робота. Де руки й охота, там скоро робота. Хочеш їсти калачі – не сиди на печі. Будеш трудиться – будеш кормиться.* Загалом, як і у світобаченні багатьох народів, ставлення до праці українців виявляє посилене негативне ставлення до лінощів. Останні або засуджуються як такі, або увиразнюють той спосіб життя, який має погані наслідки, а отже, не є прийнятним для справжнього господаря: *Лежачого хліба ніде нема. Поможі Боже! – А ти не лілуйсь, небоже!* Цікавим є той факт, що ліниве ставлення до роботи цілком виправдовується народом, якщо така праця відбувається на користь пана: *Панської роботи не переробиш. Багатське і панське ніколи не пропаде.*

Особливістю української ментальності є примат індивідуалізму над колективізмом, шанобливе ставлення до господаря, що безпосередньо корелює з усвідомленням «свого»,

«власного», «індивідуального»: *Господаря і Бог любить. Без хазяїна – чужі руки кочерга. Привикай до господарства з молоду – не будеш знати на старість голоду. Не в дорогу вдавайся, а в хазяїстві кохайся. Де господар не ходить, там нивка не родить.* Показовим є те, що до концепту або етнокультурного знаку ГОСПОДАР належить не тільки розуміння господаря як хазяїна у господі, домі, господарстві, але й як давнього, найстаршого бога Світла і Неба [2: 149].

Увираження специфічного ставлення до приватної власності, закарбоване у народній творчості, інколи сприймається не тільки позитивно як господарський підхід до власності, але й негативно як вияв а) жадоби та б) заздрості до чужих статків: а) *З сусідом дружи, а тин городи. Нікому не вір, той ніхто не зрадить. Брат мій, а хліб їж свій. Ліпше моє, ніж наше. Сват не сват, а мого не руш нічого. То чорт не рука, що собі не дба. Коло мене, аби не на мене.* Б) *Сусід спати не дає – добре живе. На чужій ниві все ліпша пшениця. Чужа доля під бік коле.* З огляду на посилений персоналізм української ментальності зрозумілою постає тенденція до інтровертного заглиблення у внутрішній світ особистого переживання, що за цією ознакою дає підстави дослідникам та політологам орієнтувати Україну на Західну Європу, в якій персоніцентричність є також домінантою світобачення. Однак варто пам'ятати, що будь-яка ментальність, зокрема західноєвропейська, також набуває змін, тому для цієї цивілізації ми є ментально чужими, інородним тілом.

Зазначені особливості української ментальності є ядерними (природно сформованими) та відносно сталими. Відносність полягає у тому, що зміна політичних формацій, ідеології модифікує ставлення українців до навколишшя, хоча зміни у світосприйнятті ґрунтуються на тих же принципах: любов до землі, працьовитість, важливість високого морального розвитку особистості. Відмінність полягає у варіативності об'єктивних реалій, що закріплюються у прислів'ях і водночас постають маркерами певної історичної епохи. Так у ХХ столітті українська ментальність стала об'єктом втілення соціальної утопії, зокрема радянсько-комуністичної. Комуністична мораль привнесла до паремійної спадщини українського народу такі прислів'я: *У паспорті прізвище, а ім'я – в трудовій книжці. Менше комірників – більше в полі колосків. Телят рахують не хвостами, а кілограмами. Не то врожай, що в огороді, а то – що на колгоспному полі* [4]. Стереотипи у ставленні до праці (культ абстрактної праці) споживання (аскетизм), розподілу (егалітаризм), суспільних відносин (колективізм) стали надбанням української ментальності. Розбіжність між ідеологією і соціальними реаліями спотворила зміст цих ментальних засад, що призвело до їх певної метаморфози. Зокрема, це позначилося на таких рисах сучасної української ментальності, як суспільна пасивність, орієнтація на утриманство, патерналізм, невмотивована амбітність, нехтування правових норм. І хоча навряд чи такі одиниці надовго збережуться в народній пам'яті, вони є свідченням динамічної реакції української свідомості на зміни у житті й відповідно у світобаченні та мовомисленні.

Доба незалежності, якої так прагнув український народ вже багато років, поставила на порядок денний проблему національного відродження і відповідно пошук нової ідеології. У такий непростий час, коли набагато зростають обсяги соціально значущої інформації, колективний інтелект нації не завжди спроможний ефективно і своєчасно опрацювати ці інформаційні струми. У таких випадках місце нефункціонуючого інтелекту займають нижчі шари суспільної психіки, що відображають дійсність на дологічному, емоційному рівні. Тому неocenним стає звернення до ядерних ознак етнічної ментальності до глибинних характеристик народу. Активною сферою практичного пошуку нових ознак української ментальності є журналістика, в якій часто заголовком стають відомі прислів'я змінені структурно, але найрегулярніше семантично. Так, відоме прислів'я «*Дурень думкою багатіє*», пристосоване до сучасності звучить як: «*Україна: багатіємо думками*».

Відомі прислів'я та приказки в оновленому варіанті не тільки привертають увагу читача, демонструючи емоційно-експресивне ставлення автора до предмету оповіді, але певним чином відображають дійсність та водночас формують нові стереотипи: *Банк не видасть, свиня не з'їсть. Покажи мені свій диплом, і я скажу, хто ти. На бюджет та смак товариш не всяк. З ганчір'я по нитці – робітничові сорочка. Від тюрми та відставки не зарікаються. Не таке все страшне, як комусь хотілося. Вздовж дороги щити, а в Києві дядько.* У таких

прислівникових новотворах відчутно відбито проблеми сучасної України в скептично-жартівливому тоні, адже сучасне українське суспільство знаходиться у вкрай зниженому тонусі, депресивному стані. Тому і звучать у сучасних прислів'ях та приказках повчання-перевертні, адже закладені у звичні високоморальні цінності нові орієнтації постають аксіологічно неадекватними звичайному світобаченню українців, але, на жаль, реальними у сучасному світі. Наведемо декілька паремій зазначених у всеукраїнській щоденній газеті «День»: *Багата правда суду не боїться. Розумна голова, та поганій країні дісталася. Будеш добре трудитися – будеш добре інших годувати. Майже кожен чужого багатства коваль. Не відкладай на завтра те, що можна украсти сьогодні.*

Отже, дослідження прислів'їв та приказок дозволяє визначити основні риси української ментальності, серед яких виділяємо індивідуалізм й інтровертність, соціальний фаталізм, емоціональність, працьовитість. Для вивчення, аналізу й прогнозування духовного розвитку держави і нації варто спиратись на певні вузли стабільності в етнічному менталітеті, створювати гнучкі механізми адаптації людини до мінливих умов, надавати їй можливість розкривати власний творчий потенціал. Тоді ідея Т.Шевченка про фатальний руйнівний вплив історичних подій на формування української ментальності і необхідність її корегування через кордоцентричну площину набуватиме подальшої аргументації. А лінгвокультурологічні дослідження сучасної наукової парадигми працюватимуть на перспективу, фіксуючи і формуючи чітку систему етнічних пріоритетів і норм. Дослідження тих психологічних особливостей, які були притаманні для нашого народу в минулому, їх витоків і певних метаморфоз, що відбувалися у зв'язку з тими чи іншими духовно-ідеологічними й соціальними впливами на тернистих шляхах історії України, сучасного стану ментальних настанов в умовах певної духовної дезорієнтації, може сприяти пошуку оптимальних засобів виходу суспільства з кризи, формування необхідних культурно-ідеологічних засад розбудови держави.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Додонов Р.О. Філософський аналіз процесу формування і функціонування етноментальності: Автор. дис. ...д. філ. наук. – Київ, 1999. – 23 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української культури: Словник-довідник. – Київ: Вид-во «Довіра», 2006. – 703 с.
3. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. – Полтава: Довкілля-К., 2008. – 712 с.
4. Сухомлинський В.О. Робота над усною народною творчістю у літературному гуртку // Література в школі. – 1951. – № 2

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вікторія Ригованова – завідувач кафедри практики іноземних мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Наукові інтереси: функціональний синтаксис, металінгвістика української та англійської мов.

ЛІНГВОТИПОЛОГІЧНІ Й КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИТІВ МОДЕЛІ "ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК" (на матеріалі географічних назв США та України)

Ольга СКЛЯРЕНКО (Одеса, Україна)

Статтю присвячено контрастивному аналізу складних етнонімів України та США моделі "прикметник+іменник". В результаті дослідження були виявлені певні ізоморфні явища як в структурному, так і в лексико-семантичному аспектах, а також значні розбіжності, обумовлені лінгвотипологічними і культурно-історичними чинниками.

The article is devoted to contrastive analysis of oikonyms of Ukraine and the USA of the model "Noun + Adjective". As the result of the research certain isomorphic as well as different features both in structural and lexico-semantic aspects have been revealed. They are caused by various linguotypical, cultural and historical reasons.

Складні і стабільні складені утворення близькі в певному плані структурно. Вони становлять собою повністю оформлені цілісні одиниці. Структурна цілісність утворення передбачає, що його елементи не можуть бути довільно розчленовані або переставлені, в це утворення не можна вставити інші повнозначні одиниці, чим вони відрізняються від вільних синтаксичних одиниць. Проблема диференціації композита і сталого словосполучення не отримала у сучасній науці остаточного вирішення. Г. Пауль зазначав: «...загальнозначущого